

**Η λογοτεχνία ως πηγή για τη διοικητική ιστορία και τη διοικητική επιστήμη:
η εικόνα του υπαλλήλου στην ελληνική πεζογραφία του 20^{ού} αιώνα**

*Γεράσιμος Ρομποτής**

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, αγαπητοί φίλες και φίλοι, έχουν περάσει δεκαπέντε χρόνια περίπου από τότε που για πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζω, δημοσιεύονται κάποια κείμενα σχετικά με το ζήτημα που θα με απασχολήσει στη σημερινή μου εισήγηση. Πρόκειται για κείμενα που διερευνούν τη σχέση της υπαλληλικής ζωής και της διοικητικής σκέψης με τη λογοτεχνία, η οποία χαρακτηρίζεται αντιστοίχως ως "υπαλληλική" ή "διοικητική". Από την εποχή εκείνη έως σήμερα, υπήρξαν σποραδικά και άλλες δημοσιεύσεις στα έντυπα του υπαλληλικού και του διοικητικού χώρου, καθώς και αυτόνομες εκδόσεις, οι περισσότερες από διοικητικούς επιστήμονες, όπου παρουσιάζονται συνήθως αποσπάσματα από έργα "διοικητικής λογοτεχνίας", τα οποία και σχολιάζονται από τη σκοπιά της διοικητικής θεωρίας.

Τα κείμενα αυτά, όμως, τα οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στο προσωπικό ενδιαφέρον και στην ενθάρρυνση του κ. Αντώνη Μακρυδημήτρη, δεν συνιστούν, στην πλειονότητά τους, παρά απόπειρες να χαρτογραφηθεί ένα πεδίο, που εξακολουθεί να παραμένει έως σήμερα μάλλον ασαφές και απροσδιόριστο. Κι είναι αυτό, πιστεύω, φυσικό και αναμενόμενο, καθώς το συγκεκριμένο πεδίο δεν αποτελεί απλώς το σημείο συνάντησης κάποιων επιστημονικών κλάδων, με διαφορετικές μεθοδολογικές αρχές και αφετηρίες, αλλά και το σημείο τομής δύο εν πολλοίς αντίθετων τρόπων θέασης και βίωσης του κόσμου: του τρόπου της επιστήμης και του τρόπου της τέχνης. Ακόμη και ο όρος "διοικητική λογοτεχνία", άλλωστε, που φιλοδοξεί να ορίσει και να περιγράψει αυτό το νέο πεδίο, μοιάζει όχι μόνο αδόκιμος, αλλά συχνά και καταχρηστικός. Υπάρχουν, άραγε, λογοτεχνικά έργα που ασχολούνται, με αποκλειστικό τρόπο και σαφείς προθέσεις, με το διοικητικό φαινόμενο και τον υπαλληλικό βίο; Και αν υπάρχουν, αποτελούν, αυτά τα έργα, απλώς αφορμές για την άντληση κάποιων τεκμηρίων, που επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν τη θεωρία, και χρησιμεύουν στην καταγραφή και στη διαχείριση μιας διοικητικής και κοινωνικής πραγματικότητας; Ή μήπως συνιστούν, αυτά τα έργα, κυρίως προσωπικές στάσεις, διαβήματα, περισσότερο ή λιγότερο εμπρόθετα, των δημιουργών τους, απέναντι στον υπαρκτό, στο δεδομένο κόσμο; Αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσω να απαντήσω σήμερα, με τη βοήθεια κάποιων παραδειγμάτων από την ελληνική πεζογραφία του 20^{ού} αιώνα.

* Διοικητικός Επιστήμων, Απόφοιτος Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, Υποψήφιος Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το 1966, ένας από τους πιο γνωστούς και σημαντικούς ποιητές της μεταπολεμικής εποχής, ο Τάσος Λειβαδίτης, που τότε περίπου σύμφωνα με την κριτική εγκαινιάζει τη δεύτερη, πιο ώριμη και άρτια, φάση της ποιητικής του δημιουργίας, δημοσιεύει το μοναδικό του βιβλίο σε πεζό λόγο, ένα βιβλίο 150 μόλις σελίδων με εννιά ολιγοσέλιδα διηγήματα και τίτλο “Το Εκκρεμές”. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το γεγονός ότι σε όλα σχεδόν τα κείμενα ο κύριος ήρωας (ή μήπως αντιήρωας;) είναι υπάλληλος, χαμηλόβαθμος πάντα, και ότι κάποια από τα περιστατικά των κειμένων, τα πιο σημαντικά ίσως, διαδραματίζονται σε χώρους εργασιακούς (νομαρχίες, τράπεζες) ή αίθουσες δικαστηρίων, με την ιεραρχική σχέση πάντοτε παρούσα και την κύρωση, διοικητική ή δικαστική, διαρκώς να εκκρεμεί. Η ταπεινή θέση στην κοινωνική και διοικητική ιεραρχία την οποία κατέχει ο ήρωας έρχεται σε αντίθεση, πάντως, με την πλούσια κι έντονη εσωτερική του ζωή: μια συνειδησιακή εγρήγορση, ένα οξυμένο αισθητήριο τον χαρακτηρίζει, κι αυτή η απόκρυφη ζωή συνδέεται σίγουρα με την έκπτωση που αισθάνεται (ο ήρωας προέρχεται, όπως και ο συγγραφέας άλλωστε, από μια ξεπεσμένη αστική οικογένεια) και την αλλοτρίωση της προσωπικότητάς του. Ένα ευαίσθητο, τελικά, άτομο που δεν κατορθώνει ν’ αντισταθεί, ούτε όμως να υποταχθεί, μια προσωπικότητα που διασπάται και αναιρείται και διαχέεται σ’ ένα σύμπαν όπου προσβολές, ήττες, τύψεις και ενοχές αποκτούν υπερβολικές διαστάσεις και κυριαρχούν στη ψυχή του.

“Αυτή η αίσθηση της αποτυχίας μας ακολουθεί χρόνια, δίνοντας έναν αέρα μυθιστορηματικό στην ασήμαντη ζωή μας”, γράφει σε ένα μεταγενέστερο ποίημά του ο Λειβαδίτης. Όλη η ποίησή του, άλλωστε, που ακολουθεί αυτό το μοναδικό βιβλίο του με πεζά, διακρίνεται από την εξάρθρωση της γραφής, τον παραληρηματικό λόγο και την προσφυγή στους τρόπους του παράδοξου και του παράλογου, που υιοθετεί μ’ αυτά τα διηγήματα. Στο “Εκκρεμές”, τα μεγάλα συμβάντα απουσιάζουν, ενώ τα ασήμαντα, τα καθημερινά, καταγράφονται αναλυτικά. Ο χρόνος είναι απροσδιόριστος, αλλά παρωχημένος, και ο χώρος αστικός και ασφυκτικός: μια περιοχή αλλόκοτη και εφιαλτική, αλλά ταυτόχρονα πραγματική και αφόρητα οικεία. Οι ανώνυμοι υπάλληλοι των διηγημάτων ζουν σε έναν κόσμο συναλλαγής και αθλιότητας, οδύνης και εξουθένωσης. Κι όμως, αντλούν δύναμη από τη συνείδηση του ξεπεσμού τους, καθαγιάζονται θαρρείς, καθώς αντέχουν τους εξευτελισμούς και τις προσβολές, επιζητώντας διαρκώς με την ταπείνωση τη λύτρωσή τους. Είναι σαφές, πως αυτή η μεταστροφή του ποιητή, έστω και με τη χρήση του πεζού λόγου κατ’ αρχήν, συνδέεται με μια οξεία ιδεολογική και πολιτική, κυρίως όμως ηθική κρίση, που αποτελεί απόρροια κοινωνικών και πνευματικών διεργασιών, εγχώριων και όχι μόνο. Πέρα από τα προσωπικά κίνητρα, τις συνέπειες από την ένταξή του στο αριστερό στρατόπεδο και τους σχετικούς συμβολισμούς, ο Λειβαδίτης συμπυκνώνει με τον πιο εύστοχο και καίριο, θα έλεγα, τρόπο στα πεζά του

κείμενα, τις σημαντικές ανακατατάξεις που σημειώνονται στο μεταπολεμικό κόσμο, ορατές ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, και από τις αρχές του αιώνα τουλάχιστον, στον ευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για έναν κόσμο, όπου η παρουσία του γραφειοκρατικού φαινομένου δεσπάζει πλέον σε κάθε πτυχή της καθημερινής ζωής, και που η λογοτεχνία απεικονίζει όλο και με περισσότερη σαφήνεια, αποκαλύπτοντας τις βαθύτερες συνέπειες από την επικράτησή του στη συνείδηση του ανθρώπου.

Βέβαια στην προσέγγισή του αυτή, ενός χώρου όπου το προσωπικό φορτίο του συγγραφέα συναντά τις κοινωνικές σημασίες και τροφοδοτείται απ' αυτές, ο Λειβαδίτης δεν φαίνεται ιδιαίτερα πρωτότυπος. Οι επιρροές του είναι μάλλον ευδιάκριτες: η μεγάλη ρώσικη πεζογραφική παράδοση του 19^{ου} αιώνα με το Γκόγκολ και το Ντοστογιέφσκι αφενός, και τα εφιαλτικά και αδιέξοδα έργα του Κάφκα αφετέρου, δίχως να λείπουν και κάποιες επιδράσεις από τον υπερρεαλισμό ή το θέατρο του παράλογου. Παράλληλα, όμως, μ' αυτά τα ερεθίσματα από τη ξένη λογοτεχνία, έχω την υποψία πως ο Λειβαδίτης, γράφοντας το "Εκκρεμές", γνωρίζει και κάποια δικά μας κείμενα σχετικά με τη διοίκηση και, ιδίως, την υπαλληλία. Πρόκειται για κείμενα που τα περισσότερα βρίσκονται σήμερα στην αφάνεια, άγνωστα και αταξινόμητα στο μεγαλύτερο μέρος τους, αλλά που αξίζει να μελετηθούν και να αναδειχθούν: τόσο με την αναζήτηση των τυχόν επιρροών που έχουν δεχτεί οι συγγραφείς τους από κάποιους ισχυρούς ξένους "προγόνους" (για να θυμηθούμε εδώ τη θεωρία του Χάρολντ Μπλουμ), όσο και με τη διερεύνηση των σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ τους, και την τοποθέτησή τους σε μια σειρά, σε μια χρονική ακολουθία, που ξεκινά από τον 19^ο αιώνα και φθάνει έως το τέλος του 20^{ου}. Στη συνέχεια, λοιπόν, και μέσα στο λίγο χρόνο που διαθέτω, θα αναφερθώ συνοπτικά σε δύο ενδεικτικές περιπτώσεις πεζογράφων του 20^{ου} αιώνα, που εντάσσονται σ' αυτήν την ακολουθία κειμένων και φωτίζουν με το έργο τους, όπως και ο Λειβαδίτης άλλωστε με το "Εκκρεμές", κάποιες όψεις της υπαλληλικής και της διοικητικής πραγματικότητας. Πρόκειται για δύο συγγραφείς, συνομήλικους σχεδόν, ελάσσονες και ξεχασμένους σήμερα, που εκκινούν από διαφορετικές αφητηρίες, υφίστανται διαφορετικές επιδράσεις και οι προθέσεις τους μάλλον αποκλίνουν.

Ο Αρκάδιος Λευκός είναι ένας συγγραφέας του μεσοπολέμου που εμπνέεται και ασχολείται κατεξοχήν με την υπαλληλική ζωή στα πιο σημαντικά τουλάχιστον βιβλία του. Σύμφωνα με όσα, ελάχιστα, είναι γνωστά για τη ζωή του, γεννήθηκε στο Ρέθυμνο, πιθανόν το 1903, αλλά έζησε στη Θεσσαλονίκη και εργάστηκε ως δικηγόρος, πριν αρχίσει την περιπλάνησή του ως δημόσιος υπάλληλος σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Ακαταστάλαχτος, ανεξέλικτος και άνισος σαν συγγραφέας, ο Αρκάδιος Λευκός (φιλολογικό

ψευδώνυμο που αργότερα θα υιοθετήσει και ως πραγματικό του όνομα) είναι πάντως γνήσιος και αντιπροσωπευτικός μιας ολόκληρης εποχής. Στο πρώτο μυθιστόρημά του “Κρίσις” (1934), που προκάλεσε τη θετική, σχεδόν ενθουσιώδη, ανταπόκριση της κριτικής, ο ήρωάς του, κατώτερος δημόσιος υπάλληλος, όπως τότε ο ίδιος, στέκεται απροσάρμοστος στο περιθώριο μιας κοινωνίας σε μετάβαση, που επιπλέον πλήττεται από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Ο πυρετικός μονόλογός του εκφράζει, έτσι, την αντιφατικότητα και τη σπασμωδικότητα της μικροαστικής συνείδησης, εμπρός σ’ έναν κόσμο που αλλάζει ραγδαία και προκαλεί στην πορεία του ψυχικά ρήγματα και κοινωνικούς αποκλεισμούς. Η γραφή του με το ατημέλητο, παραληρηματικό ύφος, τις αφελείς φιλοσοφικές παρεκβάσεις και τα μικροαστικά στερεότυπα, παραπέμπει στο νατουραλισμό και στα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι και του Χάμσουν, που αποτελούν σημεία αναφοράς για πολλούς πεζογράφους του ελληνικού μεσοπολέμου.

Η περίπτωση του Λευκού μοιάζει, λοιπόν, τυπική για την πεζογραφία του μεσοπολέμου, βρίσκεται πολύ κοντά σ’ έναν υποθετικό μέσο όρο. Τυπική μοιάζει, όμως, και η υπόστασή του ως δημοσίου υπαλλήλου την ίδια εποχή. Παρά τις υπερβολές της, η “Κρίσις” αποτυπώνει μια πραγματικότητα: οι κατώτερες υπαλληλικές μάζες, που εκφράζει ο αφηγητής, φαίνεται να διολισθαίνουν, κατά την περίοδο που ξεσπούν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης, προς το βυθό της κοινωνικής ιεραρχίας. Πρόκειται, βέβαια, για ένα γεγονός που πρωτίστως οφείλεται στην αναδιάταξη του κοινωνικού και του πολιτικού πεδίου στο ελληνικό κράτος μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, με την εμβάθυνση των κοινωνικών σχέσεων και την επέκταση της κεντρικής διοίκησης και του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, ως κοινωνική κατηγορία, χάνουν τότε οριστικά τα προνόμια που κατέχουν στον κοινωνικό σχηματισμό κατά τον 19^ο αιώνα, και οδηγούνται βαθμιαία στην κοινωνική υποβάθμιση, πλησιάζοντας τα άλλα στρώματα των εργαζομένων. Έτσι, και η ματιά των συγγραφέων του μεσοπολέμου στρέφεται προς τους κατώτερους υπαλλήλους, καταδικασμένους στην ανέχεια, στη μονοτονία της δουλειάς και στην παθολογία της γραφειοκρατικής ζωής: *“Τα νεύρα στα γραφεία καταστρέφονται, οι άνθρωποι γίνονται αρρωστιάρηδες και καχεκτικοί, και προ πάντων, θάβεται εκεί η ψυχή του ανθρώπου”*, γράφει για παράδειγμα ο Γουλιέλμος Άμποτ στο μυθιστόρημα του “Γη και νερό” το 1936, δυο χρόνια μόλις μετά την “Κρίσι” του Αρκάδιου Λευκού.

Προς το τέλος της υπαλληλικής του σταδιοδρομίας, το 1960, ο Λευκός υπογράφει ένα μυθιστόρημα με τον τίτλο “Δαίμονες και Σταυροί”, στο οποίο παρατηρούμε τις ίδιες ατέλειες αλλά και αρετές, που υπάρχουν στην “Κρίσι”. Πρόκειται για το τρίτο του μυθιστόρημα, ενώ θ’ ακολουθήσουν άλλα τρία. Σ’ αυτό το ογκώδες βιβλίο, που αριθμεί 415 σελίδες, η λεπτομερής, σχοινοτενής μάλλον, καταγραφή της ζωής (οικογενειακής, κοινωνικής, υπηρεσιακής) ενός

ευσυνείδητου αλλά άτεγκτου επαρχιακού υπαλλήλου (μηχανικού με βαθμό τμηματάρχου Α) αναδεικνύει ανάγλυφα τα χρόνια προβλήματα του ελληνικού κράτους. Εμφανώς επηρεασμένος από τις περιπέτειες του υπηρεσιακού του βίου, ο συγγραφέας καταγγέλλει τη συναλλαγή και τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της δημόσιας διοίκησης από την πολιτική εξουσία, και τα εκφυλιστικά φαινόμενα που παράγονται: τις αδικίες, τις παρανομίες, τις καταχρήσεις, τις ηθικές, προπάντων, λιποψυχίες και εκπτώσεις. Κι εδώ, όπως και στην “Κρίσι”, ο ήρωάς του διαρκώς μονολογεί και στοχάζεται, αμφιβάλλει και αυτοελέγχεται. Το βιβλίο αυτό, ένα “μυθιστόρημα διαμαρτυρίας”, όπως θεωρήθηκε από την κριτική, θυμίζει, πάντως, περισσότερο ντοκουμέντο και λιγότερο λογοτεχνικό ανάγνωσμα: “*μάρτυρα της ελληνικής ζωής μοναδικό στη σύγχρονη λογοτεχνία μας*” και “*μάρτυρα αντικειμενικό του προσωπικού του μαρτυρίου*” αποκαλεί τον Λευκό ο Ανδρέας Καραντώνης. Το βιβλίο κουράζει, πάσχει στη σύνθεση, πολλές σελίδες του θα μπορούσαν να λείπουν με ευεργετικά για το σύνολο αποτελέσματα. Παρόλα αυτά αποτελεί, απ’ όσο γνωρίζω, το πρώτο αμιγώς υπαλληλικό ελληνικό μυθιστόρημα, και εκεί, ίσως, βρίσκεται η αξία του.

Αντίθετα με τον Αρκάδιο Λευκό, που εμφανίζεται μάλλον πρώιμα και ορμητικά στο λογοτεχνικό προσκήνιο, ο ελάχιστος νεώτερός του (γεννήθηκε στην Κοζάνη το 1906) Παύλος Παπασιώπης γράφει και δημοσιεύει αρκετά καθυστερημένα (προς το τέλος της δεκαετίας του 1950). Κι αντίθετα από τον πρωτογονισμό, τη βιασύνη και την ακαταστασία που χαρακτηρίζουν την γραφή του Λευκού, ο Παπασιώπης παρουσιάζεται εξ αρχής ως ένας ώριμος πεζογράφος με σταθερό βήμα και συγκροτημένο πρόσωπο, δίχως ιδιαίτερες πτώσεις και ξαφνικές ανατάσεις στο περιορισμένο, άλλωστε, σε όγκο έργο του. Αν υπάρχει, πάντως, κάτι που συνδέει αυτούς τους τόσο ανόμοιους συγγραφείς είναι η συχνή προσφυγή τους στην εξομολόγηση, μια τάση για ενδοσκόπηση που στον Λευκό ξεσπά αυθόρμητα και εκρηκτικά, ενώ στον Παπασιώπη τιθασεύεται από ένα ουδέτερο, σχεδόν δοκιμακό ύφος. Ίσως γι’ αυτήν, εξάλλου, τη κοινή ροπή τους προς την αυτοανάλυση, συγκαταλέγονται και οι δύο από τους κριτικούς ανάμεσα στους εκπροσώπους της λεγόμενης “Σχολής της Θεσσαλονίκης”, και στο κλίμα του εσωτερικού μονόλογου. Στη Θεσσαλονίκη επιχειρούν τα πρώτα λογοτεχνικά τους βήματα, και περνούν εκεί σημαντικές στιγμές της ζωής τους: διαφορετικές, ασύμπτωτες ζωές, από τις οποίες δεν λείπουν εντελώς και κάποιες βιογραφικές συμπτώσεις.

Για παράδειγμα, απόφοιτοι και οι δύο της Νομικής Σχολής της Αθήνας, τελούν σε μια σχέση μισθωτής εργασίας, με τα βιοποριστικά προβλήματα ν’ αποτελούν τη σταθερή, καθημερινή σχεδόν φροντίδα τους. Ο Παπασιώπης επιπλέον συνεχίζει τις σπουδές του στο Παρίσι, τις οποίες, όμως, εγκαταλείπει πρόωρα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Από τότε, και για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του, εξασκεί το επάγγελμα του καθηγητή της γαλλικής

γλώσσας. Παρόλα αυτά, ενδιάμεσα, και για μικρά χρονικά διαστήματα, καταλαμβάνει υπεύθυνες διοικητικές θέσεις, στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο, ενώ σε ώριμη ηλικία εργάζεται στη γραμματεία του Διεθνούς Φεστιβάλ Κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη, απ' όπου συνταξιοδοτείται το 1972. Σαράντα χρόνια πριν, το 1932, είχε υποβάλλει την παραίτησή του από την πρώτη του εργασία, στην τράπεζα που μόλις είχε προσληφθεί, μετά την οριστική ματαίωση των σπουδών του στο Παρίσι. Ο προϊστάμενός του τον είχε επιπλήξει και του είχε υποδείξει να είναι κόσμιος, καθώς είχε τολμήσει, μόνος αυτός ανάμεσα στους υπόλοιπους υπαλλήλους, κάποιο από τα ζεστά αποπνικτικά μεσημέρια του καλοκαιριού, να βγάλει το σακάκι του και να συνεχίσει τη δουλειά του μόνο με το πουκάμισο: *“Σηκώθηκε αμέσως οργίλος και ζήτησε επιταχτικά μια κόλα χαρτί (...) τράβηξε μέσα σε δυο-τρεις στίχους την παραίτησή του, [και] την παρέδωσε αμέσως στη διεύθυνση, χωρίς να καταδεχτεί να πισωστρέψει”*, αφηγείται το περιστατικό ο συγγραφέας και φίλος του Τηλέμαχος Αλαβέρας, όπως συνήθιζε να το θυμάται ο Παπασιώπης.

“Αυτός ήταν ο Παύλος”, καταλήγει ο Αλαβέρας. Η καταδυνάστευση που υφίσταται το άτομο, καθώς απειλείται η πνευματική και η ηθική του υπόσταση, και η σύγκρουσή του με το περιβάλλον στην οποία εξωθείται, δίχως ποτέ να υποκύπτει ούτε, όμως, να μετανοεί για την αδιαλλαξία του, τον διακρίνουν όχι μόνο στις προσωπικές του επιλογές, αλλά και στις συγγραφικές του εμμονές. Σε όλα τα διηγήματά του, δεκαέξι συνολικά, συγκεντρωμένα σε έναν τόμο που επιμελήθηκε ο Αλαβέρας, ο ήρωάς του διαθέτει περηφάνια και πάθος, δρα για να υπάρξει και να δικαιωθεί, επιδιώκοντας να συμπορευτεί με τους άλλους, ωστόσο, στο τέλος συντρίβεται από τις ίδιες τις ορμέμφυτες τάσεις του, από το βάρος της ευθύνης, από την αμφιβολία, από τον φόβο της αλλοτρίωσης. Οι τύψεις του αναιρούν κάθε επιλογή και κάθε πράξη, και αναδιπλώνεται τελικά, εκμηδενίζεται, οδηγείται στη μόνωση και στην ενοχή· με πλήρη επίγνωση πάντα. Στο διήγημά του *“Εκτροπή”*, για παράδειγμα, όταν ο πρωταγωνιστής, διευθυντικό στέλεχος μιας εταιρείας, ενδίδει στον ίλιγγο της δύναμης και στη βούληση για επιβολή και κυριαρχία, αισθάνεται *“τη βαθύτερη, την αναλλοίωτη σύσταση του εσωτερικού του κόσμου”* να αντιδρά. Ενώ τον έλκει η ιδέα της ατομικής δικαίωσης απέναντι σ' ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχεί η πνευματική ένδεια, εκλαμβάνει την επιτυχία του ως προδοσία, την υπεροχή του ως ενοχή: *“Δεν ήταν οι άλλοι, αλλά αυτός ο ένοχος, αφού τόλμησε να βγει από τον εαυτό του, να τον προδώσει και να τον παραδώσει στους φυσικούς αντιπάλους του έξω κόσμου, απερίσκεπτα, υπακούοντας στην ανάγκη να δώσει το μέτρο της ισχύος και της αξίας του στον αγώνα για την επικράτηση”*. Η γραφή του Παπασιώπη διακρίνεται από τη λεπτή παρατήρηση, από την ανάλυση της πιο μύχιας ψυχικής και διανοητικής δοκιμασίας. Είναι

σαφές πως η ουσιαστική τριβή του με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, με το έργο του Κάφκα και την πεζογραφία του υπαρξισμού, έχει επηρεάσει τα γραπτά του.

Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, σε μια κριτική του για το “Εκκρεμές” του Τάσου Λειβαδίτη στην “Επιθεώρηση Τέχνης”, ένα περιοδικό που ασχολείται συστηματικά με την κοινωνική διάσταση του πολιτισμού, γράφει γι’ αυτό το βιβλίο, λίγο μετά την έκδοσή του, νιώθοντας την ανάγκη να υπερασπιστεί τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της λογοτεχνίας, την ανεξαρτησία της από κάθε είδους καθορισμό: *“Η λογοτεχνία”* επισημαίνει *“σαν δημιουργία είναι οντολογική και όχι γνωσιολογική πράξη, και είναι ανθρωπολογική πέρα από το να είναι κοινωνική, ψυχολογική, πολιτική ή οτιδήποτε άλλο. Εκφράζει, μορφοποιεί τον ενιαίο άνθρωπο, υπερασπίζεται και πλάθει ταυτόχρονα την ακεραιότητα και την ενότητα του προσώπου του”*. Ο Ραυτόπουλος αποστασιοποιείται, λοιπόν, στις αρχές του 1967, με αφορμή ένα βιβλίο που υπερβαίνει τις καθιερωμένες ταξινομήσεις, από τις απόψεις όσων υποστηρίζουν ότι η λογοτεχνία είναι ουσιαστικά ένα είδος εφαρμοσμένου στοχασμού και ότι, συνεπώς, οφείλουμε να τη μελετάμε, λίγο-πολύ, με τους όρους που προσιδιάζουν στην παραγωγή της γνώσης. Το λογοτεχνικό έργο, όμως, δεν επιδέχεται εύκολα αυθαίρετες ερμηνείες και μονοδιάστατες αναλύσεις· δεν έχει πρακτικούς στόχους και σχεδόν ποτέ δεν αντανakλά παθητικά την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί, με την επικοινωνιακή και τη διαλογική του φύση, μιαν όψη της κοινωνικής δράσης του ανθρώπου, που διασώζει αυθεντικά τις διακυμάνσεις της συνείδησής του. Γι’ αυτό και ο επιστήμονας (ο ιστορικός, ο κοινωνιολόγος ή ο διοικητικός επιστήμονας στην περίπτωση μας) που θα χρησιμοποιήσει τη λογοτεχνία στην έρευνά του πρέπει να μάθει πρώτα να λειτουργεί ως απλός αναγνώστης, και να αφεθεί στους κραδασμούς που προκαλεί η ανάγνωση στις επιστημονικές του αρχές. Η επικοινωνία της τέχνης και της επιστήμης είναι επιθυμητή και απαραίτητη, αλλά αποβαίνει αμοιβαία επωφελής, μόνο με την παραδοχή ότι συνιστούν δύο ανθρώπινες δραστηριότητες με διαφορετικές αξίες και σκοπούς.

Ο Αλμπέρ Καμύ, σε κάποιον αφορισμό του ισχυρίζεται πως: *“σκοπός της τέχνης (...) είναι να αυξηθεί το ποσοστό της ελευθερίας και της ευθύνης που υπάρχει μέσα σε κάθε άνθρωπο”*. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τη νεώτερη πεζογραφία που δεν αρκείται στην καταγραφή των ηθών και στο κοινωνικό περιεχόμενο, αλλά δυσπιστεί στην ευστάθεια του εξωτερικού κόσμου και μεταφέρει το κέντρο βάρους της αφήγησης από το αντικείμενο στο υποκείμενο. Και οι τρεις συγγραφείς, τους οποίους παρουσίασα σ’ αυτήν την εισήγηση, με την υποκειμενική γραφή τους και το προσωπικό τους ύφος, συμμερίζονται τη δοκιμασία του μέσου ανθρώπου της εποχής μας, του ανθρώπου της σύγχρονης πόλης και της μισθωτής

εργασίας, και ψηλαφούν τα όρια της ελευθερίας και της ευθύνης του. Ο Αρκάδιος Λευκός προβάλλει, με την απλοϊκή του εξομολόγηση, τα δεινά του Έλληνα δημοσίου υπαλλήλου και τις απτές, συγκεκριμένες δουλείες του, στο μέσο του 20^{ού} αιώνα, μένοντας περιορισμένος στο χώρο και στο χρόνο, δίχως μια πιο γενική θεώρηση. Αντίθετα, ο Παύλος Παπασιωτής βρίσκεται στο άλλο άκρο: οι ήρωές του (που κάποιοι απ' αυτούς κινούνται στους απρόσωπους χώρους των μεγάλων ανωνύμων εταιρειών και οργανισμών) προσλαμβάνουν καθολικές διαστάσεις, καθώς η ενδοσκόπησή τους στέκεται στο ανθρώπινο δράμα, αδιαφορώντας για τη σύνδεσή του με την εγχώρια πραγματικότητα. Μόνο στο "Εκκρεμές" του Τάσου Λειβαδίτη το ιστορικό βίωμα υπάρχει κρυμμένο και δρα πίσω από τους εφιάλτες των ασήμαντων υπαλλήλων των διηγημάτων του, συναιρώντας την περιπέτεια της γενιάς του με τα διλήμματα της ύπαρξης.

Η ελληνική πεζογραφία του 20^{ού} αιώνα, που αντλεί τα θέματά της από τον χώρο της διοίκησης και της υπαλληλίας, καθώς φάνηκε πιστεύω από τα προηγούμενα παραδείγματα, δεν αρκείται απλώς στην καταγραφή μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας, όπως συμβαίνει με τις αρχειακές πηγές ή τα υπόλοιπα γραπτά τεκμήρια, αλλά επιπλέον συνιστά ένα διάβημα, μια στάση απέναντί της. Παρά την υποκειμενική της χροιά και την υπερβολική κάποτε διύλιση των συναισθημάτων, η λογοτεχνική ματιά διεισδύει στον κοινωνικό κόσμο και προσεγγίζει πλευρές του, οι οποίες δύσκολα γίνονται αντιληπτές με την επιστημονική ανάλυση. Ο τρόπος της λογοτεχνίας είναι πολυσήμαντος, και αποκαλύπτει τα πράγματα στην καθολική, στη μη αναλυμένη μορφή τους. Ιδιαίτερα, λοιπόν, για τη διερεύνηση των στάσεων και των πεποιθήσεων στον χώρο της διοίκησης, η συνεισφορά της λογοτεχνίας είναι πολύτιμη. Μ' αυτές τις σκόρπιες ψηφίδες, που είναι τα λογοτεχνικά κείμενα και οι άλλες σχετικές πηγές (τα απομνημονεύματα, τα ημερολόγια και οι υπόλοιπες προσωπικές μαρτυρίες) μπορεί να συγκροτηθεί σταδιακά μια ιστορία των συνειδήσεων και των νοοτροπιών για την ελληνική διοίκηση, έργο παράλληλο κι εξίσου, ίσως, σημαντικό με την επιστημονική θεώρηση των δομών και των λειτουργιών της. Πρόκειται για ένα χώρο, όπου το αντικειμενικό και το υποκειμενικό στοιχείο τέμνονται, όπου η ατομική δράση συναντά το σύστημα, η ποικιλία τον κανόνα και η ιεραρχία την ελευθερία. Μόνο μέσα σ' αυτόν τον χώρο, και μ' αυτήν την αντιπαράθεση και το διαλεκτικό συνδυασμό του θεωρητικού λόγου με το λόγο του βιώματος και της εμπειρίας, ενδεχομένως αρχίσουμε να κατανοούμε, όχι απλώς τη διοικητική πραγματικότητα του καιρού μας, αλλά και τη δική μας παρουσία μέσα σ' αυτήν: με την διεύρυνση της αυτογνωσίας μας, με την επιδίωξη της αυτοπραγμάτωσης μας ως εργαζομένων και, τέλος, με την ανάληψη και την αύξηση του ποσοστού της ευθύνης που μας αναλογεί.